

PAPER DETAILS

TITLE: TÜRK- ERMENİ İLİSKİLERİ SÜRECİNDE GÜMRÜ MÜZAKERELERİ (26 Kasım - 2 Aralık 1920)

AUTHORS: Ömer ERDEN

PAGES: 93-115

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/577233>

TÜRK- ERMENİ İLİŞKİLERİ SÜRECİNDE GÜMRÜ MÜZAKERELERİ (26 Kasım – 2 Aralık 1920)

Yrd. Doç. Dr. Ömer ERDEN

Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
academicien25@hotmail.com

Öz

1920'nin sonlarında başlayan Doğu Harekâtı sonrasında Ermeni kuvvetlerinin yenilgiye uğraması üzerine Ermenistan Hükümeti barış istemek zorunda kalmıştır. İki ülke arasında savaşı son vermek ve barışı tesis etmek için Gümrü'de 26 Kasım 1920 ile 2 Aralık 1920 tarihleri arasında müzakereler yapılmıştır. Ermenistan heyetinin müzakereler esnasında Sevr Antlaşması'nı reddetmesi Türkiye açısından önemli bir gelişmedir. Türk heyeti müzakereler esnasında Türkiye'nin doğu sınırlarını güven altına alacak şartlar ileri sürmüştür. Ermenistan heyetinin ise, Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu bazı bölgelerin Ermenistan'a verilmesi, antlaşma şartları gereğince Ermenistan'ın teslim etmesi gereken silahların istenmemesi ve Ermenistan Ordusu'nun mevcudunun azaltılmaması gibi talepleri olmuştur. Bu talepler Türk heyeti tarafından kabul edilmemiştir.

Anahtar kelimeler: Türkiye-Ermenistan- Gümrü, Müzakere- Antlaşma.

GYUMRI NEGOTIATIONS (26 November - 2 December 1920) DURING TURKISH – ARMENIAN RELATIONS

Abstract

After the East Operation which was started end of 1920s, Armenian Government had to sue for peace by reason of defeated Armenian forces. Negotiations were made in Gyumri between 26 November 1920 and 2 December 1920 in order to get through the war and allocate the peace by between two countries. It was really significant development for Turkey that Sevres Treaty was refused by Armenian Committee during the negotiations. In the course of negotiations Turkish Committee asserted circumstances which secured the east borders of Turkey. On the other hand the Armenian Committee had some demands, according to them; some regions which had the majority of Muslim populations would be given to Armenia, weapon which had to be delivered in accordance with terms of agreement by Armenian was not asked and the existence of Armenian army was not decreased. However these demands were not accepted by the Turkish Committee.

Keywords: Turkey, Armenia, Gyumri, Negotiations, Treaty.

Giriş

Milli Mücadele dönemi Türk-Ermeni ilişkilerinde Gümrü müzakereleri ve akabinde imzalanan Gümrü Antlaşması oldukça önemli bir süreçtir. Bu konuda yapılan çalışmalarda Gümrü Antlaşması'ndan yeterince bahsedildiği halde müzakere sürecine değinilmemiştir. Bu durum müzakere edilmeksizin Gümrü Antlaşması'nın Türkiye tarafından Ermenistan'a dikte ettirildiği algısının oluşmasına neden olmuştur. Oysa Türk heyeti ile Ermenistan heyeti

arasında, 26 Kasım- 2 Aralık tarihlerinde 4 oturum yapılan müzakereler sonucunda Gümrü Antlaşması imzalanmıştır. Belgelere dayalı olarak yaptığımız bu çalışmada müzakere sürecini ayrıntılı bir şekilde ele alarak bu boşluğu doldurmaya çalıştık. Ayrıca 18 maddelik Gümrü Antlaşması iki ülke arasında sınırların, siyasi ve ekonomik ilişkilerin belirlenmesinde önemli etkisi olan kısa bir antlaşmadır ve adeta müzakerelerin bir özetidir. Bu nedenle müzakerelerde Gümrü Antlaşması'nın maddeleri ile ilgili daha geniş bilgi bulmak mümkündür. Yaptığımız çalışma bu açıdan da önem arz etmektedir.

Osmanlı Devleti'nin 93 Harbi olarak da bilinen 1877-1878 savaşında Rusya karşısında ağır bir yenilgiye uğraması çöküşünü hızlandırdı (Kurat, 1990:92-107). Bu yenilgi sonrasında, teba-yı sadıka olarak isimlendirilen Ermeniler de Osmanlı Devletine yüz çevirerek, yoğun olarak yaşadıkları Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan hayali kurmaya başladılar. Dış merkezli olarak kurulan Ermeni Taşnak ve Hınçak cemiyetleri bağımsız Ermenistan hayalini gerçekleştirmek için her türlü terör faaliyetini gerçekleştirmekten geri durmadılar ve sonuçta birçok masum insanın ölümüne sebep oldular. İngiltere, Rusya ve Fransa da bölgedeki çıkarları doğrultusunda Ermenileri kullanarak gerek Müslümanların gerekse Ermenilerin yaşadıkları felaketlerde büyük rol sahibi oldular (Sonyel, 2009: 47-64).

Birinci Dünya Savaşı esnasında Ermeni örgütleri on binlerce masum Müslüman'ın ölümü ile sonuçlanacak eylemleri organize ettiler. Ermeni örgütlerinin Osmanlı Devleti'ni oldukça zor durumda bırakan bu eylemlerini devam ettirmeleri nedeniyle Osmanlı Hükümeti 27 Mayıs 1915'de Zorunlu Göç ve İskân Kanunu'nu çıkarmak zorunda kaldı (Gürün, 1983:193-232; Saray, 2005: 55-78; Kevorkyan, 1985: 298-303).

Müzakereler Öncesi Genel Durum

Rusya'da 1917 Ekim devriminin başarıya ulaşması Kafkasya'da dengelerin değişmesine neden oldu. Rus askerlerinin işgal ettikleri Osmanlı topraklarını boşatarak ülkelerine dönmeleri üzerine bölgedeki otorite boşluğundan faydalanan Erivan merkezli Ermeniler, Müslüman ahaliyi katletmeye başladılar. Bölgedeki Ermeni katliamları ancak Mart ayında başlayan 3. Ordu'nun ileri harekâtı ile durdurulabildi. Osmanlı Devleti'nin 3 Mart 1918'de Bolşevik Rusya ile imzaladığı Brest Litovsk Antlaşması ile yaklaşık 40 yıl boyunca Rus işgalinde kalan Elviye-i Selase (Kars-Ardahan ve Batum) bölgesi tekrar anavatana katılmış oldu (Kılıç, 1998: 381-386; Dayı, 1997: 43-50; Türkgeldi, 1986: 52-53). Ancak bu durum fazla uzun sürmedi. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik ayrılması üzerine 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Orduları Kafkasya'yı boşaltarak 1914 sınırına çekilmek zorunda kaldılar. Bölgede kurulan Maveraya-yı Kafkas

Cumhuriyeti de uzun ömürlü olmadı. Bir arada yaşamaları imkânsız olan Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan, İngilizlerin nüfuzu altında ayrı ayrı devletler kurdular. Bu anlamda Ermeni Milli Meclisi 30 Mayıs 1918’de aldığı kararla Ermenistan Cumhuriyeti’ni ilan etti ve 30 Haziran’da Taşnak Partisi bu cumhuriyetin ilk hükümetini kurdu. Osmanlı Ordularının Elviye-i Selase’yi boşaltması ile bölge tekrar Ermeni mezalimi ile yüz yüze kaldı. Bölgede kurulan Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti ve Oltu Milli Şurası gibi milli teşekküller de İngilizlerin müdahalesi ile dağıtıldı. Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti’nin dağıtılması üzerine Batum Gürcistan idaresine Kars ve Ardahan ise Ermenistan idaresine bırakıldı (Gökdemir, 1989: 30; Türkgeldi, 1999: 15-16; Türk İstiklâl Harbi, I, 1999: 225-226; Kırzioğlu, 1960: 15-16; Doğanay, 2013:3-6; Şahin, 2005: 92-93, 103-104).

Mondros Mütarekesi ile birlikte İtilaf Devletlerinin Anadolu’da işgallere başlaması Türk Milleti’nin bağımsızlık mücadelesini başlatmasına neden oldu. Bu mücadele sürecinde 23 Nisan 1920’de Ankara’da Büyük Millet Meclisi açılarak yeni Türkiye Devleti’nin temelleri atıldı.(Atatürk, 2005:293-294) Mütareke’nin 24. maddesi, doğuda 6 Türk vilayetini Ermeni bölgesi olarak gösteriyor, bu durum Erivan merkezli Ermenistan’ın iştahını kabartıyordu (Orbay, 2003:179; Meray-Olcay, 1977: 4; Beyoğlu, 2008: 125-126). Başta İngiltere olmak üzere müttefiklerin bu tutumu, Kars, Ardahan, Nahcivan, Zangezor ve Karabağ bölgesindeki Türk- Müslüman ahaliye karşı Ermenilerin baskı ve katliamlarını arttırmalarına neden olduğu gibi Türk sınırına yönelik Ermeni kuvvetlerinin tecavüzlerinin de artmasına neden oldu (Atnur, 47-48; **Hakimiyet-i Milliye**,10 Kanun-i Sani 1336).

İtilaf Devletlerinin özellikle de İngilizlerin bölgedeki kuklası olan Taşnak Ermeni Hükümeti’nin sonu gelmeyen düşmanca hareketleri, Ermenilere karşı bir ileri harekâtı artık kaçınılmaz hale getirmişti. Ermenistan’a karşı yapılacak olan doğu harekâtının birçok nedeni vardı. Ermenilerin İslam ahaliye karşı yaptıkları katliamlar, Anadolu’nun bir parçası olan Kars ve Ardahan’ın Ermenistan’ın işgalinde olması, Ermenistan kuvvetlerinin Türk sınırına yönelik tecavüzleri, Ermenistan’ın Anadolu’nun güvenliğini sürekli tehdit etmesi ve bu tehditten dolayı bölgede hatırı sayılır bir kuvvetin sürekli silâh altında tutulması doğu harekâtının nedenleri arasındaydı. Ancak harekâtın ve harekâtın bir an önce yapılmasının en önemli nedeni, Büyük Millet Meclisi’nin ümitle beklediği Sovyet yardımının geleceği tek kara bağlantısı olan Şahtahtı- Culfa demir yolunun Ermenistan’ın işgalinde olmasıydı (Gökay, 1996: 66-67; Sonyel, 2007: 160).

Bu haklı nedenlerden dolayı Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa birkaç kez Ankara’ya müracaat ederek, Ermenilere yönelik askeri harekâta başlamak için izin istemişti. Gerek Paris Konferansı’nın sonucunun beklenmesi gerekse Bolşeviklerin tutumunun anlaşılması

için harekât izni sürekli tehir edilmişti. Ancak bölgedeki durum oldukça nazik bir hal almıştı. Bir tarafta Bolşevik kuvvetlerinin faaliyetleri, diğerk tarafta Ermeni kuvvetlerinin saldırıları bir an önce doğı kuvvetlerinin harekâta başlamasını gerektiriyordu (B.C.A., 30-18-01-01-1-12-7-1). Paris Barış Konferansı sonucunda, Türk halkı için ölüm fermanı niteliğinde olan Sevr Antlaşması'nın hazırlanarak 10 Ağustos'ta Osmanlı Devleti'ne zorla imzalatılması, bu konferansla ilgili ümitleri tamamen bitirdi (Sonyel, 1991: 82-84). Bolşeviklerin durumunun da anlaşılması üzerine Karabekir'in 15 Eylül'deki müracaatına bu defa Ankara Hükümeti olumlu cevap verdi. 20 Eylül'de Vekiller Heyeti'nin kararıyla şark Cephesi Komutanlığı'na gönderilen talimatta Doğı Cephesi kuvvetlerinin derhal Kars istikametinde taarruz harekâtına başlaması emredildi (B.C.A., 30-18-01-01-1-12-7-1).

28 Eylül'de başlayan Türk taarruzu karşısında Ermeni kuvvetleri tutunamayarak hızla geri çekilmek zorunda kaldılar. 29 Eylül'de Sarıkamış, 30 Eylül'de Merdenek Türk kuvvetleri tarafından işgal edildi. Sarıkamış hattında bir süre bekleyen Türk kuvvetleri 28 Ekim'de Kars istikametinde yeniden taarruz harekâtına başladı. Ani başlayan Türk taarruzu karşısında tamamen çözülen Ermeni birlikleri hemen hemen hiçbir hatta tutunamayarak geri çekildiler. 30 Ekim öğleden sonra Kars Türk kuvvetleri tarafından kurtarıldı (C.A., A. 3-7- B, D.20/ F.23, Varak 4-9).

Kars'ın alınmasını müteakip 6 Kasım sabahı Ermeniler mütareke ve sulh teklifinde bulundular (C.A., A. 3-7- B, D.20/ F.23-9). Doğı Cephesi Komutanlığı, Türk Ordusu'nun güvenliğı için Ermeni kuvvetlerinin Arpaçayı mıntıkasını ve Gümrü'yü boşaltması şartıyla mütareke teklifini kabul ettiğini bildirdi. Buna göre Arpaçayı'nın batısında bulunan Ermeni kuvvetleri Arpaçayı'nın en az 15 km doğusuna çekilecek, Gümrü İstasyonu ve Gümrü Kalesi Türk kuvvetleri tarafından işgal olunacak, Gümrü çevresindeki 10 km'lik alan Türk emniyet güçleri tarafından işgal edilecekti. Doğı Cephesi Komutanlığı'nın ilettiğı bu şartlar, sadece Türk ve Ermeni kuvvetleri arasındaki çatışmalara son vermek içindi. Mütareke şartları Ankara Hükümeti tarafından ayrıca bildirilecekti (T.İ.T.E, K-324, G-13, B-13, Varak.2).

Ermeniler teklif edilen şartları kabul ettiler. Böylece Ermeni kuvvetleri 7 Kasım sabahı Arpaçayı'nın batısını ve Gümrü'yü boşaltmaya başladılar. Türk kuvvetleri de aynı gün, Arpaçayı mıntıkası ile Gümrü kalesini ve istasyonunu işgal ettiler (C.A., A. 3-7- B, D.20/ F.23-10). Doğı Cephesi Komutanlığı'nın Ermenilere kabul ettirdiğı mütareke şartlarına paralel olarak 8 Kasım'da Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Ermenistan Hükümeti'ne verdiğı bir nota ile siyasî ve askerî isteklerini bildirdi. Buna göre sulh müzakerelerine Gümrü'de başlanacak ve delegeler en kısa zamanda Gümrü'ye geleceklerdi. Ayrıca Ermeni tarafı, 2000 adet mükerrer ateşli tüfek, koşulu ve

teçhizatlı 20 ağır ve 40 hafif makineli tüfek, üç batarya koşulu top, 4000 sandık piyade ve 6000 topçu cephanesi ile iki tren verecekti (TİH Doğu Cephesi, s. 214-215).

Ancak Ermeniler, mütareke şartları gereğince böyle büyük bir miktarda cephanenin teslim edilmesi durumunda kendilerinin Bolşevikler karşısında çok zor durumda kalacaklarını ileri sürerek, Ankara Hükümeti'nin istediği silah ve cephaneyi vermek istemediler (TİH Doğu Cephesi, s. 215; Hakimiyet-i Millîye, 13 Teşrin-i Sani 1336/13 Kasım 1920). Ermenistan Hükümeti'nin, Ankara Hükümeti tarafından iletilen mütareke şartlarına olumlu cevap vermemesi üzerine Türk kuvvetleri ileri harekâta yeniden başladı. Türk kuvvetlerinin ilerlemesi üzerine Ermenistan Hükümeti 17 Kasım'da mütareke şartlarını tamamen kabul ettiğini bildirdi. 22 Kasım'dan itibaren mütareke şartları uygulanmaya başlandı. Ermeni murahhas heyeti de 24 Kasım'da Gümrü'ye geldi (C.A., A. 3-7- B, D.20/ F.23-10).

Gümrü Müzakereleri

Ermenistan Cumhuriyeti Sulh Heyeti, Eski Başvekil Aleksandır Hatisyan'ın riyasetinde eski Maliye Nazırı Avram Külhandanyan ve Dahiliye Nazırı Muavini İstapan Gorganyan'ın yer aldığı heyet tarafından (Vakit, 10 Kanun-i Evvel 1336/10 Aralık 1920). Türk heyeti ise Bakanlar Kurulu tarafından görevlendirilen, Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa, Erzurum Mebusu Süleyman Necati Bey ve Erzurum Valisi Hamid Bey tarafından temsil ediliyordu (Hakimiyet-i Milliye, 11 Teşrin-i sani 1336/11 Kasım 1920).

Resmi müzakere tutanaklarına¹ baktığımızda ilk oturumun 26 Kasım saat 04: 00'dan sonra yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak belgelerden anladığımız kadarıyla Ermeni heyeti ile resmi olmayan görüşmeler de yapılmıştır. Örneğin 25 Kasım'da Ermeni heyeti Karabekir'in yanına gelerek mütareke gereğince Ermenilerin teslim etmesi gereken silahlar konusunu tekrar gündeme getirmiş, bu silahları teslim etmeleri durumunda kendilerinin Bolşevikler karşısında çok zor duruma düşeceklerini ileri sürerek Türk tarafının bu talepten vazgeçmesini istemiştir. Ermeni heyetinin bu talebi kabul edilmemiştir. Ermeni heyeti ayrıca, mütarekenin 10 gün daha uzatılmasını talep etmiş, bu talep ise kabul edilerek mütareke 5 Aralık sabahına kadar uzatılmıştır (A.T.A.S.E., İSH, K-700, G-7, B-7/1).

Müzakereler esnasında Türk heyeti adına heyet başkanı olarak Karabekir'in konuştuğu, Ermeni heyeti adına da Hatisyan'ın konuştuğu anlaşılmaktadır. Gümrü müzakerelerinin elimizde bulunan resmi tutanaklarını özetleyerek aktarmaya çalışacağız.

Müzakerelerin birinci oturumunda Türk heyeti, iki ülke arasında dostluk tesisinin göstergesi olarak işe başladıklarını bildirdi. Ermeni heyeti de aynı ümit ve maksatla

¹Birinci, üçüncü ve dördüncü oturumların müzakere tutanakları elimizde bulunmaktadır.

geldiklerini ifade etti. Taraflar birbirlerine itimatnamelerini takdim ettikten sonra Türk heyeti yapılacak işlerin bir gün öncesinden bildirilmesini, heyetlerin bu işler üzerine düşünmelerini teklif etti. Ermeni heyeti bu teklifi kabul etti (T.İ.T.E, K-28, G-195, B-195, Varak 001).

Müzakerelerde görüşülen ilk konu Sevr Antlaşması'nın reddedilmesi meselesiydi. Karabekir, Sevr Antlaşması'nın Ermeni heyetince açık bir şekilde reddedilmesini teklif etti. Ayrıca bu isteklerinin bir sulh şartı olmadığını, barış görüşmelerine başlamak için samimiyet göstergesi olarak bunu istediklerini ekledi. Hatisyan, Gümrü'ye gelmelerinin, Sevr Antlaşması'nı reddettiklerinin bir göstergesi olduğunu, şimdilik sulh görüşmelerini sonuçlandıırırlarsa bunun kendileri için yeterli olacağını belirtti. Bunun üzerine Karabekir, Sevr Antlaşması'nı reddettikleri ile ilgili kendilerine yazılı bir metin vermelerini isteyerek, hem Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne hem de Türk Milleti'ne bu metni gösterdikten sonra samimi olarak görüşmelere başlayabileceklerini bildirdi. Hatisyan, Sevr Antlaşması'nda en önemli konunun sınır konusu olduğunu ve müzakereler neticesinde sınır konusunda da bir neticeye varacaklarını, böylece Sevr Antlaşması'nı reddetmelerine gerek kalmayacağını ifade etti.

Hamit Bey söz alarak, Sevr Antlaşması'nın kendileri için geçersiz olduğunu, onu reddetmeyen ve ondan ümidi olan bir heyetle de görüşme imkânlarının olmadığını söyledi. Karabekir, Türk Milleti'nin bu antlaşmayı reddettiğini ve bu antlaşmayı imzalayanlarla savaştıklarını, nihayetinde bu antlaşma reddedilmedikçe müzakerelere başlamalarının mümkün olmadığını, Türk Milleti'nin Ermenilere şüphe ile baktıklarını belirtti. Karabekir, henüz mütareke teklifi ve sulh hazırlığı yapıldığı bir dönemde, 18 Kasım'da Ermeniler tarafından İngiliz Kralı'na çekilen feryat ve yardım çağrılarını içeren telgrafı okudu. Hatisyan, bu telgrafın Ermeni Katolikosu (Ermenilerin Eçmiyatzin'de bulunan dini lideri) tarafından gönderildiğini, hükümetleri tarafından gönderilmediğini belirtti. Karabekir, başka telgrafların da olduğunu ve bunların Ermeni Hükümeti'nin resmi telsiz istasyonu tarafından gönderildiğini söyleyerek, Türk Milleti'nin Ermenilerin samimiyetine inanması için öncelikle düşmanlarından ayrılması gerektiğini ifade etti. Hatisyan, Türk tarafının Kafkas ve Anadolu Ermenileri hakkında sergileyecekleri tutumun bu samimiyeti temin edeceğini, Sevr Antlaşması'nın reddi konusundaki yazılı cevaplarını ertesi günü bildireceklerini söyledi (T.İ.T.E, K-28, G-195, B-195, Varak 001).

Hamit Bey tekrar söz alarak müzakere için yegâne şartın, Ermeni Heyeti'nce Sevr Antlaşması'nın reddedilmesi olduğunu tekrarladı. Hatisyan, bu hususu çok iyi anladıklarını, büyük devletlerin vaatlerine kandıklarını, ancak Türkiye yaşamaları için kendilerine yardım ederse ve yaşamalarını temin ederse bundan sonra Türkiye'nin en iyi komşusu olacaklarını ifade etti. Karabekir, bundan 20-30 yıl önce iki milletin en iyi dost olduğunu, ancak emperyalistlerin

teşviki ile Ermenilerin bu dostluğu ihlal ettiğini, bu nedenle geçmişin tecrübesiyle Türk Milleti'nin Ermenilerden emin olmak istediğini söyledi. Hatisyan, millet ve hükümetin farklı şeyler olduğunu, geçmişte millet olan Ermenilerin şimdi hükümet olduğunu, Abdülhamit zamanında biriken kötülüklerin buna neden olduğunu ve bunları unutturacak esasları temin etmek istediklerini belirtti. Hamit Bey, bütün kötülükleri millete yükleyemeyeceklerini, Ermenilerin asıl kötülükleri hükümet teşkil ettikten sonra yaptıklarını ve barış teşebbüsü esnasında bile Avrupa ile birlikte müşterek düşman diyerek kendilerinden bahsettiklerini söyledi.² Hatisyan, Ermeniler ile Ermenistan Hükümeti teşekkül etmeden önce dostluğun daha iyi olmadığını, 800 bin Ermeni meselesini³ bu kapsamda söyleyebileceklerini, hükümet teşekkül ettikten sonra ilişkilerin daha düzgün olduğunu tahmin ettiklerini söyledi. Karabekir, bahsi uzatmak istemediklerini ifade ederek, Ermeni Hükümeti'nin bu olaylara engel olmak yerine olayların şiddetlenmesine neden olduğunu, aslında Türk-Ermeni dostluğunun çok daha önce gerçekleşebileceğini, ancak hiçbir Türk'ün Türkiye'yi imha etmek isteyen bir Ermenistan'ı kabul edemeyeceğini ifade etti. Yinede kendi menfaatlerini düşündükleri gibi Ermenilerin de menfaatlerini düşündüklerini ve bunu dil ile değil kalben söylediklerini belirtti. Hatisyan'ın, Sevr Antlaşması ile ilgili samimi cevaplarının beklenmesini rica etmesi üzerine oturuma son verildi (T.İ.T.E, K-28, G-195, B-195, Varak 1001).

Sevr Antlaşması ile Ermenilerin hayal ettikleri büyük Ermenistan, Anadolu'daki Türk varlığının yok edilmesi karşılığında, kâğıt üzerinde kuruluyordu. Ermeni heyetinin Sevr Antlaşması'nı reddetmeye yanaşmaması ileriye dönük hala bu antlaşmadan bir şeyler beklediklerini gösteriyordu. Oysa Türk Halkı'nın adeta ölüm fermanı olan bu antlaşma, Ermeniler tarafından reddedilmedikçe iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesi mümkün değildi. Ermeni heyetinin, Türkiye ile yeniden dostluk tesis etmek istediklerini söyleyip bu antlaşmayı reddetmekten kaçınmaları bu konuda samimiyetsiz olduklarını gösteriyordu. Hatisyan'ın, bir taraftan büyük devletlerin vaatlerine kandık derken diğer taraftan bu devletlerin en büyük vaadi olan Sevr Antlaşması'ndan hala bir fayda beklemeleri de başka bir çelişkiydi. Öte yandan Ermeni heyetinin, Anadolu'da yapılan katliamların en büyüğünü mensubu oldukları Taşnakların yaptıklarını unutarak kendilerini yaşama hakkı arayan mazlumlara göstermeleri de pek inandırıcı değildi.

Ermeni Heyeti istemeyerek te olsa, 27 Kasım akşamı Sevr Antlaşması'nı reddettiklerini yazılı olarak Türk Heyeti'ne bildirdi (A.T.A.S.E., İSH- K-1037, G-25, B-25). Ermeni Heyeti'nin Sevr Antlaşması'nı reddettiği, yayınlanan resmi tebliğ ile kamuoyuna

² 8 Kasım 1920'de Ermenistan Dışişleri Bakanı Ohenesyan tarafından Paris, Londra, Roma, Atina başvekaletlerine gönderilen telgrafta şu ifadeler yer alıyordu; " Müşterek düşmana karşı muharebede yapayalnız kalmış olan Ermenistan bu gün 7 Teşrin-i sanide mütarekeyi imzalamaya mecbur kaldı." Bkz. T.İ.T.E, K-332, G-40 B-40.

³ 800 bin Ermeni'nin tehcir edildiği kastediliyor olabilir.

duyuruldu. Yayınlanan resmi tebliğde şu ifadeler yer verildi (Hakimiyet-i Millîye, 1 Kanun-i Evvel 1336/1 Aralık 1920):

“Sevr muahedесinin ke-en-lem-yekûn ad edilmesi hakkında Türkiye Büyük millet Meclisi Hükümeti Heyeti Murahhasası tarafından Ermeni murahhaslarına vaki olan tahriri teklife Ermeniler sureti atide münderic cevabı vermişlerdir:

‘Sevr muahedесini Türkiye’nin menafi-i hayatına münafi ve muzır ad eden Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Ermenistan Hükümeti’nin hürriyet ve İstiklâlini tanımak ve ona hürmet etmekle beraber Ermenistan’ın inkişaf ve tealisi için teminat-ı hakikiye vermeye amade bulunduğunu beyan eylesine nazaran iki devlet arasında yeni bir devre-i münasebat küşad ve devamlı bir sulh ile münasebat-ı dostane tesis eylemek emeliyle Ermenistan Cumhuriyeti Sulh Heyeti 27 Teşrin-i Sani 36 tarihinde bade 2 zeval saat dörtte akdedilen birinci içtimada tarafınızdan vuku bulan tahriri teklife cevaben Sevr Muahedesi’ni red eylediğini beyan eyler.

27 Teşrin-i Sani /1336

İmza

Ermenistan Cumhuriyeti Sulh Heyeti Murahhasası Reisi Hatisyan”

Ermenistan heyetinin Sevr Antlaşması’nı reddetmesi ile Amerika Başkanı Wilson’un sınırlarını çizdiği Büyük Ermenistan hayaline son nokta konuşmuş oldu. Zira Wilson’un Sevr Antlaşması’na dayanarak çizdiği Ermenistan haritasının artık bir anlamı kalmadı. Yaşanan bu gelişmeler karşısında bağımsız Ermenistan’ın sınırlarının çizildiğinin açıklanması gerek Amerika’nın gerekse müttefiklerin prestijini sarsacak bir skandal olacağından dolayı İngiltere hemen harekete geçerek, Wilson’dan Ermenistan’la ilgili raporunu kamuoyuna duyurmamasını istedi. Wilson bunun üzerine çizmiş olduğu Ermenistan sınırlarını açıklamaktan vazgeçti (Armaoğlu,1997: 142-144).

27 Kasım’da yapılan müzakerelerin ikinci oturumunda sınır konusunun görüşüldüğü anlaşılmaktadır (T.İ.T.E, K-28, G-194, B-194, Varak. 001). Ermeni heyeti, Ermenilerin hayatlarını sürdürebilecekleri bir Ermenistan’ın teşkilinden ve mülteci durumunda olan Ermenilerin bölgedeki nüfus çoğunluğundan bahsederek Van, Eleşkirt ve Karadeniz’de liman yapmak üzere Viçe, Hopa ve Bardız’ın Ermenistan’a bırakılmasını talep etti. Türk heyeti, gülünç olarak değerlendirdikleri bu isteklerin yazılı olarak kendilerine bildirilmesini istedi (Eken, 2008: 593). Ertesi günü Ermeni heyeti, Türk askerlerinin Ermenistan topraklarını tamamen tahliye etmesini, Van, Eleşkirt, Viçe, Hopa ve Bardız’ın Ermenistan’a bırakılmasını içeren taleplerini bir nota ile Türk heyeti’ne bildirdi (A.T.A.S.E., İSH, K-1037, B-25, G-25). Ermeni Heyeti’nin notasına, 29 Kasım’da yazılı olarak cevap verildi. Türk Heyeti’nin cevabı

yazısında da ifade edildiğine göre Ermeni heyeti bütün dünyaya yayılmış olan Ermenileri kucaklayacak müşterek bir vatan için Türkiye arazisinden Van, Bayazıd sancaklarıyla kısmen Muş Sancağı'nın ve Hınıs Kazası'nın ve Batum Sancağı'nın güneyinden Viçe'ye kadar olan arazinin Ermenistan'a verilmesini talep etmişti. Ayrıca bu ilhakin, Ermeni idealinin gerçekleşmesini sağlayarak, Türkiye Ermenilerinin ıstırabını dindireceğini ve böylece yabancıların müdahalesine engel olunacağını belirtmişti. Ermeni heyeti, bu meselenin halledilmesi için sadece ırk ve nüfus esasına bakılmamasını, iktisadi ve kültürel esaslara da bakılmasını istemişti (T.İ.T.E, K-31, G-36, B-36, Varak. 001).

Ermeni heyetinin, istedikleri arazinin verilmemesi durumunda yabancı müdahalelerin olacağını ifade etmesi aslında Ermeni sorununun bir cümlelik özetiydi. Bu cümle durumun değişmediğini de gösteriyordu. Ermeni heyeti hala büyük devletlerden medet umuyor, nüfusça azınlıkta oldukları bir arazi parçasını istemekten çekinmiyordu ve bu devletlerin haksız isteklerini destekleyeceğine inanıyor, hatta bu konuda Türkiye'ye baskı yapacağını düşünüyordu. Ermeni heyetinin bu taleplerine Türk heyeti de yazılı olarak cevap verdi. Bu cevapta, Ermeni Heyeti'nin taleplerinin dikkatle ve önemle değerlendirildiği ve konunun insani ve hukuki esaslar çerçevesinde izah edilmeye çalışılacağı belirtilerek özetle şu ifadelerle yer verildi:

Bir toplumun göç etmesi, bir takım iktisadi, sosyal ve coğrafi nedenlerle meydana gelir. Ermenilerin bulundukları bölgelerden göç etmesi olayında Türkleri suçlamak insani ve hukuki esaslarla bağdaşmaz (T.İ.T.E, K-31, G-36, B-36, Varak. 001). Zira Türkler Anadolu'ya son olarak geldiklerinde bölgeyi müdafaa eden Bizanslıların içerisinde Ermenilere rastlanmamıştır. Ermenilerin toplumsal düzeni çoktan bozulmuştur. Ermenilerin Anadolu'da tekrar düzen kurup mevcudiyet göstermelerinin Türk idaresi sayesinde olduğuna tarihler pek açık bir şekilde şahitlik etmektedir. Son olaylar nedeni ile Rusya'ya göç etmiş olan Türkiye Ermenilerine gelince, bu hemşeriler tabii oldukları hükümete silah çekmiş, ülke içerisinde asayişi bozmuş oldukları için göç etmeleri gerekli görülmüştür. Bunlardan pişman olanların vatanlarına dönmelerine hükümetimiz müsaade edecektir. Bu üzücü hadiselerin ve Türkiye'ye karşı yapıldığından bahsettiğiniz yabancı müdahalelerin sebepleri izah ettiğiniz gibi değildir. İmparatoriçe Katerina'nın, meşhur Rum projesi kapsamında Türkiye'yi parçalamak için gayri müslimleri alet etmekteki hareket programı, Avrupalı devletlere ilham vermiş ve Türkiye'nin zavallı Gayri Müslim tebası, Avrupa emperyalizminin, kapitalizminin elinde oyuncak olmuştur.

Yüzyıllar boyunca, hatta Avrupa'da mezhep farklılıkları nedeniyle engizisyon uygulanırken Ermeniler, Türklerin adaletli ve merhametli yönetimi altında her türlü din ve

sosyal özgürlüğe, hükümet içerisinde hükümet mahiyetinde müstakil teşkilata sahip olarak, refah ve servet sahibi olmuşlardır. Son dönemde, dış tahriklerle ve dâhili aldatmalarla, başka hiçbir ülkede örneği olmayan imtiyazlara sahip olan patriklerden ve yabancı kaynaklardan fikir ve talimat alan komite merkezlerinin teşvikiyle ve çetelerin baskısı sonucu çaresiz kalan millet yoldan çıkarılmıştır. Ayrıca heyetimiz Ermenistan sınırı ile Türkiye Ermenilerinin vaziyeti arasında hukuki bir alaka ve siyasi bir bağ görmemektedir (T.İ.T.E, K-31, G-36, B-36, Varak. 1001).

Hak ve hayat isteyen bir kavim, davasında samimi olabilmesi için diğer kavmin de bu hakkını kabul ve teslim etmesi gerekir. Ermenistan'a ilhakı gerekli görülen arazide yaşayan ve çoğunluğa sahip olan Müslümanların da hak ve adalet için dikkate alınması elzemdir. Mevcut istatistiklere göre Kars Vilayeti'nde 72967 Ermeni'ye karşılık 145781 Müslüman yaşamaktadır. Erivan Vilayeti'nde ise 432682 Ermeni ve 352351 Müslüman yaşamaktadır. Ermenilerin çoğunlukta olduğu iddia edilen Van'da bile Ermeni nüfusunun genel nüfusun yüzde otuzunu geçmediği gerek Türkiye gerekse Rus ve İngiliz istatistiklerinde belirtilmektedir. Bu nedenle buralardaki çoğunluğa sahip nüfusun hukuki ve siyasi haklarını çiğnemek adalet ve insaniyetle bağdaşmaz. Batum ile Viçe arasındaki bölgede oturanlar arasında bir tek Ermeni'nin dahi bulunmadığı bilinmektedir.

Tarihi vaziyete gelince birçok büyük tarihçinin eserlerinde belirttiği gibi, Oxford Üniversitesi'nden Profesör Seyic ? (Sage)'nin⁴ de ifade ettiği bilgilere baktığımızda Ermenilerin bu bölgeye gelmelerinden 20 asır önce, buralarda Turani kavimlerden Urartuların büyük bir medeniyet kurdukları ve Van Yazma Taşları'nın Ermenilere değil bu Turani kavme ait olduğu kanıtlanmıştır. Bu nedenle tarihi açıdan da Türklerin bu bölgedeki hukuku açıktır (T.İ.T.E, K-31, G-36, B-36, Varak. 2001). Türklerin bu bölgeye ikinci kez geldikleri dönem yani Sultan Alparslan'ın Malazgirt zaferi sonrası Doğu Anadolu'yu Türk beylerine bırakması üzerine, başlangıçta meydana gelen istilalar ve karmaşa esnasında Ermenilerin mevcudiyetine rastlanmamıştır. Buraları müdafaa edenlerin Bizanslılar ve Gürcüler olduğu görülmüştür. Bölgeye Kafkasya'dan ve İran'dan Türk göçü devam etmiş ve müteakiben Saltuklular, Mengücekler, Danişmendliler, Selçuklular, İlhanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve nihayetinde Osmanlılar gibi Türk sülaleleri buralarda peş peşe hükümet kurarak Türk kültürünü ve Türk medeniyetini bölgeye yerleştirmişlerdir.

Ekonomik duruma gelince bölgede büyük sanayi olmadığı için üretilen ürünleri dikkate almak gerekir. Savaşın önce sadece Van ve Erzurum vilayetleri senede yarım milyondan fazla besi hayvanı ihraç etmekteydi. Bu hayvanların tamamına yakını Türklere ve Kürtlere aitti. Sürü

⁴ Müzakere tutanaklarında ismi geçen Prof. Dr. Sage'nin kim olduğu ile ilgili bir bilgiye ulaşılamamıştır.

sahibi Ermeni göstermek çok zordu. Taşıma sanayi de tamamen Müslümanların elindeydi. Ermenilerin sarraflık, kunduracılık, terzilik gibi ustalık gerektiren işlerle meşgul olmaları ve Avrupa mallarına aracılık etmeleri takdir edilmesi gereken ticari faaliyetler olsa da iktisadi hayata hakim olmak için bunlar yeterli değildir. Nihayetinde Avrupa konsolosluklarının ticaret raporlarında ekonomik gücün Müslümanların elinde olduğundan bahsedilmektedir. Yine ana üretim maddelerinden olan hububat üretimi de Müslümanların elindedir. Bu nedenle bölgede ekonomik duruma bakıldığında Müslümanların hak ve mevkii sahibi oldukları açıktır ve bölgedeki Müslümanların ekonomik haklarını ve mevkilerini yabancılara bırakmaları adaletle bağdaşmaz (T.İ.T.E, K-31, G-36, B-36, Varak. 3001).

Kültürel durumu ele alacak olursak söz konusu bölgede hâkim olan dil Türkçe ve Kürtçedir. Hatta her Ermeni, bir işi görebilmek için ve hayatını sürdürebilmek için Türkçe ve Kürtçe öğrenmek zorunda olduğu halde hiçbir Türk ya da Kürt Ermeniceyi öğrenmek ihtiyacını hissetmemiştir. Ayrıca Ermeniler arasında Türk musikisi yaygın olduğu gibi söylenen şarkıların ve türkülerin güfteleri de genellikle Türkçedir. Yani bölgede hakim olan kültür Türk kültürüdür. Toplumsal düzeninde korunması önemli noktalardan birisidir. Hukukçuların ve siyaset bilimcilerin de kabul ettiği üzere toplumun yaşam tarzına saygı göstermek en iyi yönetim şeklidir. Asırlarca bu bölgede yerleşmiş olan toplumsal düzeni bozarak yeni bir idare şeklini ve yaşam tarzını kurmaya çalışmak hak ve adalet ruhunu rencide eder. Asırlarca müşterek din, müşterek tarih ve müşterek kültür içinde yaşamış ve hayat ve geleceğini ayrılmaz olarak görmüş bu arazi üzerindeki halkı, Türkiye’den ayırmak, din, tarih, kültür, sosyal teşkilat ve toplumsal değerler gibi tabii hakları ortadan kaldırmak anlamına gelir ki bunu asrımızın hukuksal anlayışıyla bağdaştırmak mümkün değildir. Aslında her milletin kendi kaderini tayin etme hakkına saygı gösterilirse bu gibi birbiri ile çatışan iddialara gerek kalmayacaktır. Sonuç olarak asırların Ermeniler için doğurduğu vaziyeti hissen olsun düzeltmek için bazı temel hukuk kurallarının iptali istenmektedir. Ermenilerin genişlemesi ve inkişafı için diğer kavmin hayati menfaatlerinden ve hürriyet ve istiklal haklarından vazgeçmeleri lüzumu dile getirilerek, bu bir hak olarak gösterilmekte ve bu hukuksuz teklife karşılık Ermenilerin Müslümanlarla aynı eşit hukuka sahip olacağı arzusu ve Türkiye ile iki devletin menfaatlerine uygun siyasi bir anlaşma imzalanabileceği ileri sürülmektedir (T.İ.T.E, K-31, G-36, B-36, Varak. 4001). Oysa iki yılı geçen istiklal hayatında Kars ve Erivan vilayetlerinde yaşayan 498132 Müslüman nüfusun bu gün gerilediği miktar Ermenistan hükümetinin bu iyi niyetinde başarılı olacağına dair inandırıcılığını kaybetmesine neden olmuştur.

Aslında bu savaşın iki temel sebebi vardır. Birincisi toprak bütünlüğümüzü siyasi ve askeri dış tehditlere karşı muhafaza etmek, diğeri Ermenistan’a hukuksuz bir şekilde ilhak

edilmiş olan Türk ve Müslüman arazisi üzerinde Ermenistan Cumhuriyeti tarafında uygulanan katliam ve imha siyasetinin doğurduğu insani vazifenin yerine getirilmesidir (T.İ.T.E, K-31, G-36, B-36, Varak. 5001). Erivan Hükümeti'nin bir taraftan sınırimıza yönelik vuku bulan silahlı tecavüzleri diğer taraftan sınırları içerisinde yaşayan Müslümanlara yönelik uyguladığı katliamları, bu iki sebebi doğurmuştur. Şimdi devamlı bir barışı tesis etmek ve iki milletin huzurunu temin etmek için bu iki sebebi doğuran olaylara engel olmak gerekir. Türkiye açısından, kendi güvenliğini ve İslam ahalisinin can güvenliğini temin etmek için güçlü bir teminat ve tedbir almak, hayati derecede önemlidir. Kars Vilayeti ahden, tarihen ve ırken kesinlikle Türkiye'ye ait olduğu gibi aynı sebeplerden dolayı Aras Nehri'nin sınır olarak kabul edilmesi mecburiyeti vardır. İki yıldır milli mevcudiyetleri için mücadele veren Nahcivan, Şahtahtı, Şerur ahalisinin pek meşru olan hayat haklarını korumak bir insanlık vazifesi olduğundan, halk oylaması yapıncaya kadar buralarda Türkiye'nin idaresinde bir muhtariyet idaresi tesisi tabii ve zaruri görülmüştür. Yapılan açıklamalara dayanarak heyetimiz, mevcut krokide de gösterilen sınırın tartışmasız olarak kabulünü talep etmektedir (T.İ.T.E, K-31, G-36, B-36, Varak. 6001).

Türk heyeti yaptığı bu açıklamalarla Ermeni heyetinin taleplerine ayrıntılı şekilde cevap vermiş oldu. Açıklamadan da anlaşılacağı gibi galip bir devletin temsilcisi olarak Türk heyeti, Ermenistan'dan çok daha geniş bir arazinin Türkiye'ye bırakılmasını isteyebilirdi. Oysa Türk heyeti sadece tarihi olarak, nüfus olarak, ekonomik ve kültürel olarak Türkiye'ye ait olan ve Ermenistan tarafından işgal edilmiş olan arazinin iadesini istedi.

Müzakerelerin üçüncü oturumu 1 Aralık'ta saat beşten sonra yapıldı. Karabekir, sınırın kabul edilen son hali Ermeni heyetince görüşüldüyse, bunu kendilerine resmi olarak bildirmelerini, böylece görüşülmesi gereken diğer maddelere geçebileceklerini söyledi. Hatisyan, iki ülke arasında dostluğun bir an önce tesis edilmesi için kendilerine teklif edilen sınırı tamamen kabul ettiklerini bildirdi. Ancak bu sınırın kendilerine yeterli miktarda arazi bırakmadığını buna rağmen dostluğun tesis etmesini arzu ettikleri için bunu kabul ettiklerini ekledi. Hatisyan, plebisit kabul edildiği için sulh şartlarında mevzubahis olan arazide muhtemelen bir yıl sonra halk oylamasına gidileceğini, ancak bölgede karışıklığın devam etmesi ve muhacir olan Ermenilerin korkması nedeni ile Ermenilerin yerlerine dönmeyeceklerini söyledi. Ermeni heyeti bu nedenle sınırla ilgili bir teklifte bulundu ve bu teklifin bir itiraz yada şart olarak değerlendirilmemesini, Türk heyetinin hükümetine sorarak bunu kolayca halledebileceklerini belirtti. Hatisyan, Aleksandropol (Gümrü) için bırakılan arazide demiryolunun çetelere karşı güvenliğini sağlamak için, demiryolunun döndüğü yere kadar Arpaçayı'nın batısında uzanan 5 kilometrelik bir arazinin kendilerine verilmesini istedi.

Hatisyan, ayrıca Ani Köyü'nde Ermenilerin bir çok eski eseri bulunduğu için, arazi olarak çokta verimli olmamasına rağmen burasının kendileri için çok önemli olduğunu, bu nedenle burada 4-5 kilometrelik bir arazinin kendilerine bırakılmasını istedi. Hatisyan, son olarak güneyde bir kısım arazide sınır düzenlemesi yapılırsa buradaki Ermeni köylerinin kendilerine kalabileceğini belirtti. Hatisyan, bunların sadece bir rica olduğunu eğer Türk Hükümeti tarafından kabul edilmezse teklif edilen sınırı aynen kabul ettiklerini tekrar ifade etti (T.İ.T.E, K-28, G-194, B-194, Varak. 001).

Karabekir, Ermeni heyetinin sınır konusunu görüştüklerinde bütün ağırlığı liman meselesine atfettiklerini, Türk hükümetinin bu konuda her türlü kolaylığı göstereceğini söyledi. Ahalinin dar bir alana sıkışması meselesinin ise bölgede zaten plebisit yapılacağını böylece Ermeni nüfusunun yoğun olduğu yerlerin kendilerine verileceğini ve bu probleminde böylece ortadan kalkacağını belirtti. Hatisyan, halk oylamasının hangi bölgelerde yapılacağını sordu. Karabekir, Sürmeli, Kağızman, Kars, Oltu mıntıkasında yapılacağını söyledi. Karabekir, Antlaşma metnini hazırladıklarını belirterek, Ermeni Heyeti'nin antlaşmayı aynı gün imzalamayı arzu ettikleri için ana maddelerin bir suretini kendilerine verebileceklerini ifade etti (T.İ.T.E, K-28, G-194, B-194, Varak. 001).

Hatisyan, sınır konusunda ne düşündüklerini sordu. Karabekir, bu konuda yetkilerinin olmadığını, Ermeni Heyeti'nin isteklerini Ankara'ya soracaklarını söyledi. Hamid Bey söz alarak, Ermeni Heyeti'nin isteklerini harita üzerinde göstermelerini ve gerekli gördüklerini hükümete soracaklarını söyledi. Ermeni Heyeti isteklerini harita üzerinde işaretledi. Karabekir, bu talepleri inceledikten sonra Ankara'ya yazacaklarını söyledi. (Daralanez) mıntıkasındaki Ermeni köylerinin bulunduğu kısımda küçük bir düzeltme yapabileceklerini, diğer talepleri ise Ankara Hükümeti'nden soracaklarını ifade etti. Bu konuşmanın ardından hazırlanan antlaşma taslağı okunmaya başlandı (T.İ.T.E, K-28, G-194, B-194, Varak. 1001).

Hatisyan, Nahcivan, Şahtahtı, Şarur bölgesinin Azerbaycan'a ait olduğunu ve Ermenistan için belirlenen sınırların haricinde olduğunu belirterek Türkiye ile Ermenistan arasında imzalanacak bir antlaşmada bu mıntıkların geleceğinden bahsetmenin gereksiz olduğunu ifade etti. Kendilerinin sınırları haricinde kalan bu mıntıkaya karışmayacaklarını, bu konunun Azerbaycan-Ermenistan ve Rusya'nın da katılacağı bir konferansta halledilmesi gerektiğini belirtti. Hatisyan, ayrıca böylesine tehlikeli bir dönemde Ermeni ordusunun asker sayısının azaltılmasının Ermenistan için büyük bir tehlikeye neden olduğunu söyleyerek, Ermenistan'ın Azerbaycan ve Gürcistan tarafından kuşatılmış olduğunu belirtti. Hatisyan bu ülkelerle olan mesellerinden dolayı Türkiye'yi rahatsız etmeleri için bir neden olmadığını, bu nedenle Ermenistan'ın istiklali ve silahlı kuvvetleri ile ilgili Türk Heyeti'nin takdirinin bir benzerinin

bulunmadığını ifade etti. Hatisyan, Batum Antlaşması'nda bile kendilerine 20 bin kişilik bir ordu bırakıldığını hatırlatarak bu Antlaşma ile belirlenen kuvveti kabul etmeleri için yetkilerinin olmadığını ve bunu hükümetlerinden soracaklarını söyledi. Karabekir, Batum Antlaşması ile Ermenistan'ın kendilerine bir ders verdiğini, Ermenilerin 20 binin üzerinde bir kuvvetle kendilerine saldırdıklarını, oysa o zamanki hükümetin hiçbir kayıt düşünmeden, top ve silah hesabı yapmadan müstakil bir Ermenistan ordusuna müsaade ettiğini hatırlattı. Karabekir, teklif ettikleri şeyi Avrupa'dan öğrendiklerini, Almanya ve Bulgaristan'ın istiklalleri kabul edildiği halde aynı muamelenin uygulandığını ve bunun bir örnek olduğunu belirterek bütün bu tedbirlerin her taraftan taarruza uğramış ve boğulmuş olan Türkiye'nin güvenliği için yapılmış meşru bir şey olduğunu ifade etti. Hatisyan, hükümetin Erivan'da zor durumda olduğunu, Bolşevik kuvvetlerinin daha da yaklaştıklarını, askerin mukavemet edemediğini ve ahalinin antlaşma ile belirlenen Ermenistan sınırını duyunca galeyana geldiğini, hükümetlerinin ahaliyi teskin etmeye ve Bolşevik kuvvetlerinin ilerlemesini durdurmaya çalıştığını söyledi (T.İ.T.E, K-28, G-194, B-194, Varak. 1001). Hatisyan, takdir edilen ordu mevcudunun Ermenistan'da duyulunca hükümetin ve Ermenistan'ın vaziyetinin düşünülmesini istedi. Kendilerinin sınır konusunu en ağır mesele olarak zannettiklerini ve bu meselenin halledilmesi ile artık daha ağır bir meselenin kalmadığı hakkında Erivan'a yazdıkları cevap üzerine kendilerine imza yetkisinin verildiğini ifade etti. Hatisyan, silahların teslimini icap ettirecek bir şekilde bu antlaşmayı imzalamaları durumunda Erivan Hükümeti'nin yerinde kalamayacağını, kendilerinin de Erivan'a dönmelerinin mümkün olmayacağını, zira ahalinin kendilerini vatan haini olarak görececeklerini söyledi ve Türk Heyeti'nin bütün bu olabilecekleri göz önünde bulundurmasını istedi (T.İ.T.E, K-28, G-194, B-194, Varak. 2001).

Karabekir, silah işini kendilerinin de kolay bir mesele olarak gördüklerini, bu nedenle artık işin zor kısmının kalmadığını düşündüklerini söyledi. Karabekir, silah vermenin aslında zor bir şey olmadığını, örneğin tarafsız bölge olan Hamamlı, Nalbant mıntıkasındaki Ermeni askerlerinin müzakereye başladıkları günden beri kendilerine bine yakın silah getirdiklerini belirtti. Karabekir, Karakilise'ye kadar olan bölgede, ahalide silah olmadığını, kendilerinin Kars havalisinde bir ordu tutmak istemediklerini, bununda ancak Ermeni Hükümeti'nden emin olmakla mümkün olabileceğini ifade etti. Ayrıca Ermenistan'ın bu gün Gürcistan'a karşı mücadele edebilecek bir ordusunun kalmadığını, bu nedenle Ermenistan'ın gerek Gürcistan'a gerekse Azerbaycan'a karşı dostlukla yaklaşmasının çok daha faydalı olacağını belirtti. Gelecekte kendilerini güven içinde bırakmak istediklerini, silahlı bir Ermenistan'ın kendilerini de sürekli olarak silahlı bırakacağını, oysa Ermenistan'ın silahla yapacağı şeyi dostlukla yaparsa çok daha kazançlı olacağını söyledi. Bu konuşma üzerine Hatisyan,

kendilerinin uzattığı dostluk elini Türk tarafının samimiyetle tutmadığını iddia etti. Türk heyetinin haklı olduğunu ancak böyle düşünmemesi gerektiğini söyledi. Kendilerine daha geniş bir hayat verilmesini istedi. Ermenistan'ın Türkiye'ye taarruz etme ihtimalinin olmadığını, zira kendilerinin küçük bir devlet olduğunu, aslında kendilerine doğudan bir tehlikenin yaklaşmakta olduğunu ve Türkiye'nin de taarruzuna maruz kalırlarsa çok daha zor duruma düşeceklerini ifade etti.

Karabekir, Ermeni heyetinin üzgün olduğu için böyle konuştuğunu, fakat makul düşünürlerse bu teklifi galip bir devletin teklifinden ziyade kendi hayatlarını müdafaa için yaptıklarını takdir edeceklerini söyledi. Ermenilerin Türkleri arkadan vurduğunu, bu nedenle Ermenilere güvenlerinin kalmadığını belirten Karabekir, İtilaf devletlerinin hile ile dolu mütarekesine aldanarak (Mondros Mütarekesi) İstanbul'a ve diğer bölgelere düşmanlarını soktuklarını, daha önce Kafkasya'dan çıkmayabilecekken ve Ermenistan'ı ortadan kaldıracabilecekken adaletli düşündükleri için bunu yapmadıklarını ifade etti (T.İ.T.E, K-28, G-194, B-194, Varak. 2001). Kuvvetleri olduğu halde samimiyetle İtilaf Devletlerine inandıklarını ve Ermenistan'a bir kötülük düşünmeden çekildiklerini belirten Karabekir sözlerine şu çarpıcı cümlelerle devam etti;

“Bunun Karşılığı olarak Ermeniler bize ne yaptılar. Bizim o kadar müracaatımıza rağmen bize taarruzda bulundular. Zannediyoruz ki Ermeni tarihi içinde bu hareket kahredilecek bir şey değildir. Biz burada böyle samimi görüşürken siz de bilirsiniz ki Londra'nın, Paris'in bilinen safahat âlemlerinde son kadehlerini içen bir takım Ermeni komitecileri bizim hakkımızda bir takım yeni düşünce ve planlar yapıyorlar. Sizin samimiyetinizden eminiz. Fakat sizden daha zengin ve daha nüfuzluların çizdikleri planı buradaki samimiyet silemez. Bizim hükümetimizin arzu ettiği şekil, iki milletin arasını kanlı tutmak isteyen aynı adamların Ermeni milletini oyuncak gibi kullanmamasıdır.” (T.İ.T.E, K-28, G-194, B-194, Varak. 3001).

Karabekir'in konuşmasının ardından Hamit Bey söz alarak, şuan barış yapmaya çalıştıklarını, ancak yakın zamana kadar savaş halinde olduklarını ve kendilerini bu savaşa sevk eden nedenlerin ortada olduğunu söyledi. Birinci Dünya Savaşı'ndan beri kendilerini müdafaa etmeye çalıştıklarını ve her taraftan Türk Milleti'ni ölmüş zannedenlerin hücumuna uğradıklarını ve bu süreçte komşularından aynı samimiyeti görmediklerini belirtti. Tekliflerini sadece ihtiyat maksadıyla yaptıklarını, bu teklifin kesinlikle Avrupalıların kendilerine yaptıkları kadar zalimane olmadığını ve barış yapıldıktan sonra iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesiyle birlikte Türkiye'nin Ermenistan'a daha geniş bir hayatı taahhüt ettiğini ifade etti. Karabekir de önemli bir fırsatın değerlendirilemediğini, Kafkasya'yı kendi kolordusunun tahliye ettiğini, bu süreçte İstanbul'daki bazı Ermenilerin fırsattan istifade ederek zalimce

hareket ettiklerini ve bütün gazetelerin artık iki milletin dost olamayacağı yönünde neşriyat yaptıklarını belirtti. “Bütün bunların yerine iki millet arasında dostluk sayfası açılmış olsaydı, bu gün çok daha güçlü ve geniş bir Ermenistan’ın teşekkülü mümkün olurdu” diyen Karabekir Ermenistan’ın düşmanlıklarının, iki yıldan beri ülkesinin birçok fenalıkla mücadele etmesine neden olduğunu belirtti. Karabekir, Türk Milleti’nin emniyeti temin edildikten sonra Ermenistan’ın arzu ettiği hayat şeklinin doğuda inkişaf edeceğini, fakat hâlihazırda kendilerini güvende hissetmediklerini ve bütün bu sulh şartlarının, Türk halkının hayatının devamını temin etme maksadından başka bir şey olmadığını ifade etti (T.İ.T.E, K-28, G-194, B-194, Varak. 3001).

Hatisyan, söylenenlerin doğru olduğunu ancak aynı hataları Türk tarafının da yapmamasını ümit ettiklerini söyledi. Karabekir, Gümrü ve çevresinin Türk ordusu tarafından işgalini kastederek, bu işgalin Türkiye’nin geleceği için güven vermeyecek bir duruma neden olduğunu ancak bütün bu tedbirlerin henüz Türkiye ile boğuşan müttefiklere karşı yapıldığını belirtti. Necati Bey de asırlardır birlikte yaşayan Türk ve Ermeni milletin karşılıklı dostluk ve menfaatlerinin olduğunu ve gelecekte de bu iki milletin dost olacağını söyledi. Necati Bey, “Eğer devletimizin hayatı tehlikede olmasaydı iki milletin tarihine böyle bir muahedenin girmesini bile Türkiye arzu etmezdi” diyerek bütün bunların meşru görülmesi gerektiğini belirtti. Karabekir tekrar söz alarak, askeri hakikat olarak, Ermeni Heyeti’nin haritaya baktığında, Türkiye’nin Ermenistan’ı imha etme amacının olmadığını göreceklerini söyledi. Karabekir, konuşmasını şu cümlelerle bitirdi; “Benim ordumla Erivan’a kadar gitmek iktidarım varken hükümetin gösterdiği hattı geçmedim ve harekâtımı tevkif ettim. Bizden emin olunuz ki biz Ermeni milletini boğmaya gelmedik ve itimadımız tam olduğu anda Ermenistan’a daha büyük bir hayat vermek mümkündür. Ara-yı umumiyeye müracaat maddesi buna delildir.” (T.İ.T.E, K-28, G-194, B-194, Varak. 4001).

Üçüncü oturumda son olarak Hamit Bey konuştu. Hamit Bey, Ermenistan’dan daha sıkıntılı bir durumda olduklarını, hala birkaç devletle mücadele ettiklerini ve hiç değilse doğuda, güven içinde olmanın hakları olduğunu söyledi. Tekliflerine abartılı gözle bakılmamasını isteyen Hamit Bey, Ermenistan’ın daha fazla asker çıkaramayacağını, bu nedenle 1500 askerin uygun bir miktar olduğunu, adil olarak bilinen Avrupalıların Türkiye’ye bu kadarına da müsaade etmediklerini belirtti. Ülkelerini savunmak için istedikleri kadar tahkimat yapabileceklerini ve top koyabileceklerini söyleyen Hamit Bey, dışarıdan gelecek bir tehdit olduğunda Ermenistan’a yardım etmeye hazır olduklarını ifade etti (T.İ.T.E, K-28, G-194, B-194, Varak. 4001).

Türkiye için Ermenilerin silahlarını teslim etmesi oldukça hassas ve önemli bir mesele idi. Zira Türk Ordusu'nda silah ve cephane sıkıntısı had safhadaydı ve Ermeni ordusundan elde edilecek silahlar Batı Cephesi'nde kullanılacaktı. Ayrıca Türk Ordusu ikiye bölünmüştü. Batı Cephesi'nde Yunan Ordusu'na karşı daha başarılı bir mücadele verilebilmesi için doğuda Ermenilerin herhangi bir saldırıda bulunamayacağından emin olunması gerekiyordu. Bu da ancak Ermenilerin çok daha az silah ve askere sahip olmalarıyla mümkün olabilirdi.

Müzakerelerin son oturumu olan dördüncü oturum, 2 Aralık 1920'de saat 07:00'den sonra yapıldı. Karabekir, hazırlanan antlaşma taslağının okunmasını teklif etti. Hatisyan, her ne kadar maddeler ağır olsa da iyi niyet göstermek için antlaşmayı imzalayacaklarını ancak bazı küçük değişikliklerin kabul edileceğini umduklarını söyledi. Bu arada, Erivan'da hükümetin değiştiğini, kısmen eski sosyalistlerin yer aldığı muhtelif bir kabinenin oluşturulmaya çalışıldığını belirtti. Hatisyan, eğer Türk tarafınca da uygun görülürse maddelerin aynı akşam okunmasını, hazırlanan antlaşma metnini hükümetlerine bildireceklerini ve ertesi sabah alacakları cevaba göre antlaşmayı imzalayacaklarını ifade etti (T.İ.T.E, K-28, G-194, B-194, Varak. 4001).

Karabekir, aynı günün akşamı antlaşmanın imzalanmasının Ermeniler için iyi olacağını zira Bolşevik kıtalarının Delican'a kadar geldiğini ve istenmeyen olayların çıkabileceğini söyledi. Aldıkları haberlere göre vaziyetin kötü olduğunu ve Ermeni Ordusu Baş Komutanı General Sebu'nun öldürüldüğünü belirten Karabekir, Erivan'da da ihtilal olabileceğini ve eğer antlaşmayı imzalarlarsa kendilerinin tarafsız kalabileceğini, aksi durumda yaşanacak olaylar karşısında hareketsiz kalamayacaklarını ifade etti. Karabekir, durumu şu cümlelerle özetledi:

“Eğer hükümet düşer ve konuşulacak hükümet kalmaz ve sulh de imzalanmamış olursa ve Erivan'da da bir hükümet bulunamazsa bizim harekete geçmemiz icap eder. Ve buradaki heyet sükût etmiş addolunur. Hiç olmazsa çiğnenmeyen Ermenistan'ın selameti (için) işin bir an evvel halli bizi tamamen teskin edebilir. Ben bu gün Delican'daki süvari Kırmızı Fırka Kumandanı ile muhabere ettim. Eğer yarın müttefikimiz Kırmızılar bizden bir hareket talep ederlerse sulh yapılmış olduğu için ben onu kabul etmeyebilirim. Delican vakasını söyleyeyim. Dün akşam saat 09.30'dan sonra Kırmızılardan bir süvari fırkası Delican'a geldi. Sebu bu sabah Bozkent civarında iki alayla Delican'a yürüdü. Yolda asker ihtilal etti. Sebu'yu ve bazı zabitanı Ermeniler idam ederek kısmen Kızıl tarafa geçtiler kısmen de evlerine döndüler. Oradaki süvari fırkası kumandanı bize haber verdi. Arada mani kalmadı görüşülür. Bizim korktuğumuz Erivan tarafında da böyle şeylerin olmasıdır.”

Karabekir'in bu açıklaması zerine Hatisyan, antlaşmayı imzalamak için hazır olduklarını belirterek, antlaşmanın Fransızca metninin madde madde okunmasını teklif etti. Bu teklif kabul edilerek antlaşma maddelerinin okunmasına başlandı. Antlaşma maddeleri ile ilgili Ermeni Heyeti'nin yaptığı bazı önemsiz teklifler ve Türk Heyetinin cevabı şu şekilde oldu:

“Hatisyan: n maddeyi okuduktan sonra, buraya tali bir komisyonun plebisiti tayin edeceğini ilave edelim.

Karabekir: Kabul olundu

Hatisyan: 1500 kişilik asker miktarını ziyadeleştirelim. Zira hali hazır vaziyeti görüyorsunuz. Sizden muavenet gelinceye kadar vaziyetimiz bittabi müşkül olur.

Karabekir: Esasen bu gün teşekkül eden vaziyet daha ziyade silahlı olmayı mucip değildir. Çünkü giden Ermeni askeri Ruslara silah atmıyor. İhtimal ki yarın veya öbür gün için Ruslara mukavemeti temin (T.İ.T.E, K-28, G-193, B-193, Varak. 001) (eksik cümle) esasen birkaç gün sonra 1500 kişilik kuvvet de kalmayacak. Herkes evine gidecek.

Hatisyan: ben, hükümetin lazım gelen emirlerle tedabir ittihaz edeceğini zannediyorum. İhtilal belki bir alayda olmuştur. Aksi hal bizim için mucib-i bedbaht olur. Hiç olmazsa kadro dahil ve harici olmak üzere bütün asker 5000 olsun.

Hamit Bey, jandarma miktarı istediğiniz kadar tezyide müsaittir.

Karabekir, Bir kadro meselesini (kabul) edebiliriz. (düşük cümle)

Hatisyan, 1500 kişilik silahendaz desek.

Karabekir, Pekl

Hatisyan, Sulhun imzasını müteakip bittabi biz de Ankara nezdinde sefir, konsolos bulunduracağız.

Karabekir, muahede nihayetine böyle bir madde koyarız.

Hatisyan, 7. maddede muhacirinin avdetleri müddeti için 6 ay pek azdır. Bir sene yapalım.

Karabekir, kabul.”

Antlaşmanın diğer maddeleri tamamen kabul edildi ve antlaşma metninin hazırlanması için bir süre ara verildi. Karabekir, antlaşmanın imzalanmasından sonra, Ermeni heyetinin imzalamış olduğu bu antlaşmanın Ermenistan'ın arzu ettiği geniş inkişafı sağlamadığını hükümeti ve milleti adına söyleyebileceğini ifade etti. Ancak antlaşma kapsamındaki kayıt ve şartları sadece emniyetlerini temin etmek için talep ettiklerini ve Ermenilerden samimiyet gördükten sonra milletin Ermenistan'ın daha fazla gelişmesi için çalışacağını belirtti. Müzakereler esnasında iki heyet arasında tesis edilen samimiyetin iki millet arasında da tesis edilmesini temenni eden Karabekir, Ermenistan'ın yaşamakta olduğu sıkıntılardan kurtulmasını Allah'tan dileyerek, Ermenilerin kendilerinden talep ettikleri her türlü yardımı yapacaklarını vaat etti. Hatisyan da bu

antlaşmanın Ermenilere yeterince istiklaliyet vermediğini ancak iki yıl önce Türk Hükümeti tarafından tasdik edilen Ermeni Hükümeti'nin istiklalinin bu antlaşmayla tekrar teyit edildiğini ifade etti. Hatisyan, Ermeni milletin ve hükümetinin Türklere samimi bir el uzattığını ve bu antlaşmanın Ermenilere gösterilecek samimiyete temel olacağını söyleyerek Türk Heyeti'ne teşekkür etti (T.İ.T.E, K-28, G-193, B-193, Varak. a001). 18 Maddelik kısa bir metin olan Gümrü Antlaşması⁵ her ne kadar Sovyet Ermeni Hükümeti tarafından onaylanmamış olsa da, daha sonra Sovyet Rusya ile imzalanacak olan Moskova Antlaşması'nda, Türk- Ermeni sınırının belirlenmesi konusunda esas olarak alınmış ve bu durum Kars Antlaşması ile Sovyet Ermenistan'ı tarafından da kabul edilmiştir. (Atatürk'ün Milli Dış Politikası, 1981: 547-579)

Sonuç

Gümrü müzakereleri, Gümrü Antlaşması'nın dikte edilmediğini, iki ülke arasındaki sorunların görüşülüp, tartışıldığını göstermesi açısından önemlidir. Müzakerelerde Türkler ve Ermeniler arasındaki sorunlar, iki ülkeyi savaşa sürükleyen nedenler konuşulmuş ve bu sorunları ortadan kaldıracak çözümler üretilmeye çalışılmıştır. Müzakereler esnasında Ermenistan heyeti Sevr Antlaşması'nı reddettiğini ilan etmiştir. Bu nedenle Gümrü müzakereleri ve akabinde imzalanan Gümrü Antlaşması, Sevr Antlaşması ile kurulmak istenen büyük Ermenistan hayalinin sonu olmuştur. Türk tarafının ileri sürdüğü şartlara baktığımızda, Ermenistan halkının yaşam hakkını sınırlayacak önerilerden özellikle kaçınıldığı görülür. Bu nedenle Ermenistan'ı hayati noktalarda ezmemeğe ancak Türkiye'nin her türlü güvenliğini sağlamaya yönelik tedbirler alınmaya özen gösterilmiştir. Örneğin Ermenistan'ın ekonomik olarak zor duruma düşmemesi için, Ermeni ordusunun Anadolu'da verdiği zararlara karşılık olarak her hangi bir tazminat talebinde bulunulmamıştır. Ayrıca müzakerelerle, uluslararası arenada birçok devlet tarafından tanınmayan Ermenistan Cumhuriyeti Türkiye tarafından resmen tanınmıştır.

Müzakereler esnasında göç eden Ermeniler topraklarına döndükten sonra Sürmeli, Kağızman, Kars ve Oltu mıntıkasında bir plebisit yapılması kararlaştırılmıştır. Bu durum Türkiye'nin bölgede Türklerin çoğunlukta olduğundan emin olduğunu ve her milletin kendi kaderini belirleme ilkesine saygılı olduğunu göstermektedir.

Müzakerelerde Ermeni heyetinin büyük devletlerin vaatlerine kandıklarını itiraf etmeleri sözde Ermeni iddialarına verilecek tek cümlelik cevap niteliğindedir. Zira Ermenilerin büyük devletlerin vaatlerine kanarak kendi devletlerine karşı isyan etmeleri,

⁵ Antlaşmanın tam metni için bakınız: T.İ.T.E, K-31, G-50, B-50, Atatürk'ün Milli Dış Politikası, (Milli Mücadele Dönemi'ne Ait 100 Belge) 1919-1923, C. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 523

silahlanarak Müslüman ahaliyi katletmeye başlamaları Zorunlu Göç ve İskân Kanunu'nun çıkarılmasının temel nedenidir.

Müzakerelerde Ermeni heyeti, Ermeni ordusunun mevcudunun azaltılması ve Ermenistan'ın teslim etmesi gereken silahlar konusunda itiraz etmiştir. Zira Ermenistan bu dönemde Bolşevik tehlikesiyle yüz yüze kalmıştır. Ancak Türkiye'nin doğu sınırlarını güvence altına alması ve buradaki birliklerini batı cephesine kaydırması için Ermenistan'dan emin olması hayati derecede önemli olduğu için bu konuda taviz verilmemiştir. Bu durum Ermenistan'da çok daha kolay bir şekilde Bolşevik idarenin tesis edilmesine neden olmuştur.

Müzakereler esnasında Ermeni sorununun tarihsel gerçekler doğrultusunda çözülmeye çalışıldığı görülür. Türk tarafı Ermenistan'ın istiklalini yok etmeye çalışmamıştır, Aksine ileride iki millet arasında yeniden iyi ilişkilerin tesis edilmesi için Ermenistan'a iyi bir fırsat verilmiştir. Eğer bu fırsat değerlendirilmiş olsaydı ilerleyen dönemlerde Türk-Ermeni ilişkileri çok daha dostane bir şekilde sürdürülebilecekti.

Bibliyografya

Arşivler-Gazeteler

Askeri Tarih Strateji Araştırma Enstitüsü Arşivi (A.T.E.S.E.)

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (B.C.A.)

Cumhurbaşkanlığı Arşivi (C.A.)

Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (T.İ.T.E.)

Hakimiyet-i Milliye Gazetesi

Vakit Gazetesi

Kaynakça

- Armaoğlu, Fahir “Amerika, Serves Antlaşması ve Ermenistan Sınırları” *Belleten* Cilt LXI/230 Nisan 1997, Ankara, 1997, s. 133-147
- Atatürk Kemal, Nutuk, (1919-1927), Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2005.
- Atatürk'ün Milli Dış Politikası, (Milli Mücadele Dönemi'ne Ait 100 Belge) 1919-1923, C.I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.
- Atnur İbrahim Ethem, “Ermenistan Sorunu ve Kafkasya'da İngiliz Uygulamaları (1918-1919)” Ermeni Araştırmaları, Sayı. 29, Yıl. 2008.
- Beyoğlu Süleyman, “Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu”, Akademik Bakış, C. II, S. 3, 2008, s. 125-138.
- Eken Halit, Bir Millî Mücadele Valisi ve Anıları Kapancızade Hamit Bey, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2008.
- Esin Dayı, Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma, Erzurum, 1997.
- Gökay Bülent, “Turkish Settlement and the Caucasus, 1918-1920”, Middle Eastern Studies, Vol. 32, No. 2 (Apr. , 1996).
- Gökdemir Ahmet Ender, Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti, Ankara, 1989.
- Gürün Kamuran, Ermeni Dosyası, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983.

- Kevorkyan Dikran, “Ermeni Meselesinde Tehcire Amil Olan Sebepler”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu, (8-12 Ekim 1984 Erzurum), Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1985, s. 297-303
- Kılıç Selami, Türk- Sovyet İlişkilerinin Doğuşu, Dergah Yayınları, İstanbul, 1998.
- Kırzioğlu M. Fahrettin, Milli Mücadelede Kars, I. Kitap Belgeler, İstanbul, 1960, Kitapevi, İstanbul, 2009.
- Kurat Akdes Nimet, Türkiye ve Rusya, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990.
- Meray Seha L. - Olcay Osman, Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküş Belgeleri, (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler), Ankara, 1977.
- Orbay Rauf, Siyasi Hatıralar, İstanbul, 2003.
- Rahmi Doğanay, “Mondros Mütarekesinden Sonra Kars ve Yöresinde Ermeni Faaliyetleri” Kazakistan Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. VIII, Yıl. 2013, s. 1-13.
- Saray Mehmet, Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2005.
- Sonyel Salahi R., Osmanlı Ermenileri, Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları, Remzi Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2009.
- Sonyel Salahi R., Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- Sonyel Salahi R., Türk-Ermeni Çıkmazı, (Barışma Ümitleri) Çevr. Hasan Ünal, Genelkurmay Yayınları, Ankara, 2007
- Şahin Enis, Diplomasi ve Sınır (Gümrü Görüşmeleri ve Protokolleri 1918), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005.
- Türk İstiklâl Harbi, I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1999.
- Türkgeldi Ali Fuat “Mondros (Moudros) Mütarekesi (IV), BTDD Sayı:31, Ağustos 1999, s. 15-18.
- Türkgeldi Emin Ali, “Brest-Litovsk Konferansı Hatıraları”, BTDD Sayı:13 (Mart 1986).

بیخبرانه کرده ۱۱/۱۱/۲۰۲۰
 حیف - ۱/۲

۱- در نتیجه تأسیس این مکتبه عدولت اوله اوزره ایسه چکلا بیرنه .
 ۲- بیره اراسید مقصد و مکتب .
 ۳- ایضا و نازلین یی تقسیم و معینه ارجلم . طایفه ایضا و نازلین یی شغیه و فیرا ایله
 ۴- یا ایله یی ایله یی بیکه اوله سولیدین . هنرمه و سولیدین .
 ۵- بیک اعدا .
 ۶- بر ایست اوله اوزره هنرمه . هر ساله و سولیدین . دی اعدا اعدا و طایفه
 ۷- بیک اوزره یی . هر چه به ارجیه کتدین اعدا .
 ۸- بیک اعدا و نازلین . بیک اعدا و نازلین . هر چه به ارجیه کتدین اعدا .
 ۹- ایضا .
 ۱۰- بیک اعدا و نازلین . هر چه به ارجیه کتدین اعدا .
 ۱۱- بیک اعدا و نازلین . هر چه به ارجیه کتدین اعدا .
 ۱۲- بیک اعدا و نازلین . هر چه به ارجیه کتدین اعدا .
 ۱۳- بیک اعدا و نازلین . هر چه به ارجیه کتدین اعدا .
 ۱۴- بیک اعدا و نازلین . هر چه به ارجیه کتدین اعدا .
 ۱۵- بیک اعدا و نازلین . هر چه به ارجیه کتدین اعدا .
 ۱۶- بیک اعدا و نازلین . هر چه به ارجیه کتدین اعدا .
 ۱۷- بیک اعدا و نازلین . هر چه به ارجیه کتدین اعدا .
 ۱۸- بیک اعدا و نازلین . هر چه به ارجیه کتدین اعدا .
 ۱۹- بیک اعدا و نازلین . هر چه به ارجیه کتدین اعدا .
 ۲۰- بیک اعدا و نازلین . هر چه به ارجیه کتدین اعدا .